

معرفی نسخه خطی شاهنامه قاجاری در ماتناداران

مجید کریمی

چکیده:

شاهنامه دوره قاجاری در ماتناداران یکی از آثار خطی و هنری این دوره است که در موزه نسخ خطی مسروپ ماشتوتس ماتناداران واقع در ایروان پایتخت ارمنستان نگهداری می شود و مطالعه آن برای محققان می تواند بسیار ارزشمند باشد. این اثر هنری در موزه ماتناداران مدت ها در سالن اصلی به معرض نمایش عموم درآمد و اکنون در مخزن اصلی موزه نگهداری می شود. شایان ذکر است که شاهنامه فردوسی در میان مردم ارمنستان علاقه مندانی دارد و اثر شناخته شده ای است. نسخه شاهنامه بایسنقری در ماتناداران مربوط به دوره قاجار کمتر در ایران شناخته شده است و نیازمند بررسی بیشتر است. مقاله پیش رو نگاهی به مشخصات این نسخه نفیس و همچنین معرفی جنبه های گوناگون هنری آن و پاره ای اطلاعات تکمیلی دارد.

کلیدواژه ها

نسخه خطی، شاهنامه قاجاری، موزه نسخ خطی، ماتناداران.

آرشیو ملی، سال چهارم، شماره اول، بهار ۱۳۹۷، شماره پیاپی ۱۳؛ صص: ۱۷۸-۱۸۷

معرفی نسخه خطی شاهنامه قاجاری در ماتناداران

مجید کریمی^۱

مشخصات عمومی

شاهنامه ابوالقاسم فردوسی به شماره ثبت ۵۳۵ در ماتناداران یکی از آثار خطی و هنری دوره قاجاری است. این نسخه در تاریخ سوم ذی‌الحجه ۱۲۴۵ و یا ۲۶ ماه مه ۱۸۳۰ میلادی به خط نسخ نوشته شده است (Kosticyan, 2017, p.186). کاتب آن محمد حسین آغاولی است که این نسخه را برای محمدکریم‌خان بیدشهری^۲ نوشته است. این نسخه خطی ۳۹۰ برگ دارد. اندازه کاغذ آن ۲۳/۵ در ۳۵/۵ سانتی‌متر است. هر برگ نسخه ۲۷ سطر دارد. هر برگ شامل چهار ستون و یک حاشیه‌نویسی است. متن اصلی به جوهر سیاه است و عنوان بخش‌های شاهنامه به خط قرمز نوشته شده است. در متن و میان هر سطر نیز زرنگاری شده است (Kosticyan, 2017, p.186).

۱. پژوهشگر تاریخ. نگارنده خود در کتابخانه ماتناداران ایراوان نسخه کامل رقمی این شاهنامه را در زمستان سال ۱۳۹۵ دیده و مطالعه کرده است. این شرح بیشتر برگرفته از نسخه رقمی است که مسئول محترم کتابخانه ماتناداران آن را در اختیار من قرار دادند.
۲. بیدشهر لارستان در جنوب شرقی استان فارس است که قدمتی ۳۰۰۰ ساله دارد. در دوره فتحعلی‌شاه و محمدشاه محل تاخت و تاز فرمانروایان محلی بود. کریم‌خان بیدشهری و بعدها سه فرزندش نفوذ بسیاری زیادی در این منطقه داشته و از خوانین سرشناس به‌شمار می‌آمدند.

این نسخه روی کاغذ نوشته شده و کیفیت کتاب نسبتاً خوب و بدون آسیب است. نسخه یادشده مدتی پیش در موزه مانتاداران به معرض نمایش درآمد.

شیرازه آن کاغذ مقوایی رنگ لاک‌ی با نمای جنگ است و آستر آن مقوای روغنی است. نسخه شاهنامه در برگ نخست f.1b با این بیت آغاز شده است:
افتتاح سخن آن به که کنند اهل کمال
به ثنای ملک الملک خدای متعال
و سپس در برگ f.385a با این جمله کتاب پایان یافته است:
هزاران درود و هزاران هزار
ز ما بر علی صاحب ذوالفقار
البته این نسخه تنها نسخه موجود در جهان نیست و نسخه‌های دیگری هم از آن وجود دارد (منزوی، ۱۳۶۸، ص ۹۹۱-۹۹۳).

توضیح مینیاتورها

نسخه شاهنامه شامل ۵۶ برگ آثار مینیاتوری است. نقاشی‌های مینیاتوری متنوع و رنگ‌آمیزی آن‌ها نیز گوناگون و همچنان تازه به نظر می‌رسد. به دلیل اینکه فنون نقاشی‌ها با یکدیگر فرق دارد، گفته می‌شود که چند نفر نقاشی‌ها را انجام داده‌اند. صحنه‌های تاریخی نبرد، شکار، دربار شاهی، حماسه‌های تن‌به‌تن، تیراندازی، صف‌آرایی سپاه، صحنه کشتن دشمن، بیشتر مینیاتورها را تشکیل می‌دهد.

روی جلد میدان نبرد به تصویر کشیده شده و پشت جلد نیز مصور است. مینیاتورهای این نسخه در دوره قاجاری بسیار با اهمیت است. به‌ویژه که این نسخه در اواخر دوره فتحعلی شاه نوشته شده که دوره رونق گرفتن آثار هنری است. متأسفانه از نام نقاش و یا گروه نقاشان آگاهی نداریم و در کتاب به‌هیچ‌روی از او/ آن‌ها نام نبرده‌اند.

تنوع نقاشی‌ها و صحنه‌پردازی‌ها درخور توجه است. از رنگ‌ها و گوناگونی آن به‌خوبی استفاده شده است. میدان‌های نبرد و یا صحنه‌ها به‌خوبی و با جزئیات حتی در حاشیه‌ها نگارگری و فضای‌های خالی نگاره‌ها به‌خوبی رنگ‌آمیزی شده‌اند. کوشش شده است تا تصویر داستان و رویدادهای شاهنامه در این نسخه در ذهن خواننده گویاتر دیده شود.

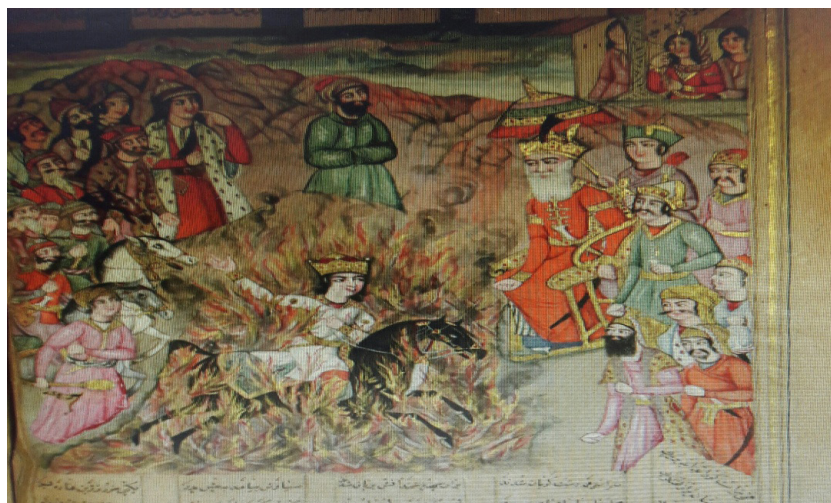

از جمله ویژگی‌های دیگر نقاشی‌های این نسخه، حضور زنان در جای جای تصاویر و حتی در صحنه نبرد است. زندگی اجتماعی هم بیشتر مرتبط با زندگی درباریان و خانواده شاه‌ی ترسیم شده است. صحنه‌های حضور ندیمان، کنیزان و غلامان هم به چشم می‌خورد. در مجموع نگاره‌ها بیشتر روح جنگاوری و حماسی را به نمایش گذاشته‌اند.

نسخه از کجا آمده است؟

نحوه رسیدن این نسخه خطی به ماتنادران در ارمنستان هم جالب است. گفته شده که این نسخه از مؤسسه لازاروف در مسکو و پس از جنگ جهانی اول (پس از سال ۱۹۲۳) به موزه فرهنگی ارمنستان تحویل داده شده و پس از جنگ جهانی دوم و تشکیل مؤسسه ماتنادران در سال ۱۹۵۶ به این مؤسسه انتقال یافته است.

مقدمه بایسنقری

شاهنامه قاجاری ابوالقاسم فردوسی با دیباچه‌ای از بایسنقر است که در سال ۸۲۹ قمری یا ۱۴۲۵/۶ میلادی نوشته شده است. مقدمه نسخه شاهنامه همان مقدمه بایسنقری است اما با سایر نسخه‌های بایسنقری تفاوت‌هایی دارد که در نسخه‌های ایرانی و در نسخه شاهنامه پترزبورگ دیده نشده است.

هجونامه فردوسی

کاتب در این نسخه هجونامه‌ای که منسوب به فردوسی است را نیز آورده است. این هجونامه خطاب به سلطان محمود غزنوی و پس از بدقولی وی در پرداخت وجهی که قول آن را داده بود سروده شده است. سلطان محمود قرار بود که به ازای هر بیت دیناری بدهد اما وی به جای آن درهمی داد. این بدقولی و ظاهراً مخالفت سلطان محمود با برخی بخش‌های شاهنامه موجب ناخرسندی و دل‌گرفتگی او شد و به‌قولی که آورده‌اند این هجونامه را نوشت. این هجونامه در نسخه ماتناداران دارای ۳۸ بیت می‌باشد و در برگ 004b آمده است.

کاتب نسخه در مقدمه بایسنقری می‌نویسد که فردوسی در غزنین بود و به مسجد جامع رفت و در جایی که پادشاه می‌نشست نشست و این دو بیت را سرود:

خجسته درگه محمود غزنوی دریا

چه غوطه‌ها که زدم اندران ندیدم در

گناه بخت من است این گنه نه از دریا

چگونه دریا کانرا کرانه ناپیداست

در ادامه مقدمه بایسنقری این نسخه آمده است فردوسی پس از آن از مسجد بیرون آمده

۱. ظاهراً اصل شعر در واقع این چنین است:

خجسته درگه محمود زابلی دریاست

کدام دریا کان را کرانه پیدا نیست

شدم به دریه غوطه زدم ندیدم در

گناه بخت من است این گناه دریا نیست

به یکی از دوستانش مکتوبی می‌دهد و به وی می‌گوید که ۲۰ روز پس از رفتن من و زمانی که سلطان آمادگی‌اش را دارد این مکتوب را به وی بدهد و او هم این کار را می‌کند و سلطان محمود مهر از آن مکتوب برداشته و این ۳۸ بیت را می‌بیند:

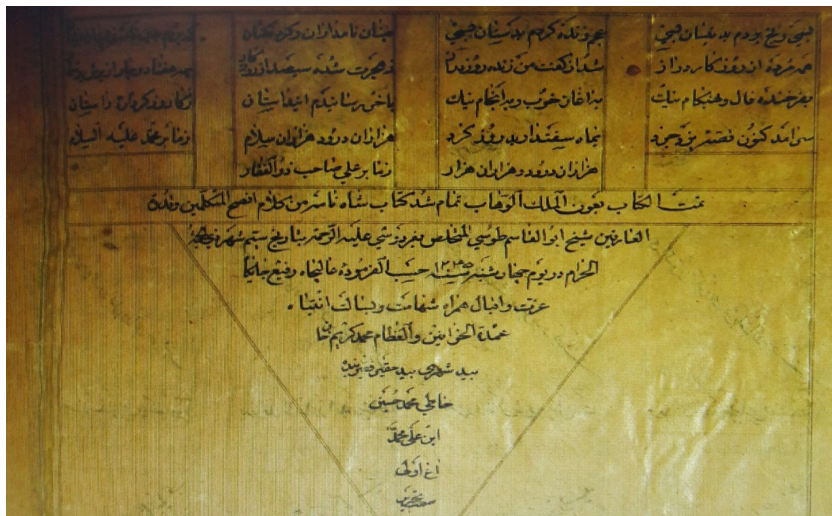
الا ای خردمند صاحب هنر
 بگفتار و کردار من در نگر
 مران نظم شهنامه فرمود شاه
 در آنکه که بنشست خندان بگاه
 که بخشد بهر بیت یکدرم
 هر آنچه آورم نظم از بیش و کم
 بسی سال و پنج از سرای سپنج
 چنین رنج بردم به امید گنج
 بشش پور این نامه و شش هزار
 بگفتم نکرد آنچه در من نظار
 نکرد اندر این داستانم نگاه
 بگفتار بدگویی گم کرد راه
 حسد برد بدگوی در کار من
 تبه کرد ازو شاه بازار من

خطاط و سفارش‌دهنده

از سوی دیگر، درباره کاتب و نقاشان چندان اطلاعی وجود ندارد. فقط از نام کاتب آن محمدحسین آغا ولی اطلاع داریم. اما درباره محمد کریم خان بیدشهری که فرمان نگارش این

نسخه را داده است، آنچنان که از تاریخ دوره فتحعلی شاهی و سپس محمد شاهی برمی‌آید، حاکم مطلق و بسیار با نفوذ دو بلوک بیدشهر و جویم در لارستان فارس بوده است. وی در این منطقه قلعه مستحکمی برای خود ایجاد کرده بود و از تمکن مالی نیز برخوردار بود. اما از آنجا که نسخه در تاریخ سوم ذی‌الحجه ۱۲۴۵ برابر با ۵ خرداد ۱۲۱۹ پایان یافته است. پس باید در اواخر دوره فتحعلی‌شاه نگاشته شده باشد. اما باید گفت که هنر به‌کار گرفته شده در این نسخه در حد و اندازه‌های دوره هم عصر خود نیز نیست و احتمالاً هم نگارگر و یا نگارگران آن از چهره‌های نامی زمان نبوده و شاید از نگارگران کم‌تجربه‌تر استفاده شده است. به‌گونه‌ای که چهره‌نگاری‌ها و حالات به تصویر کشیده شده از ظرافت و دقت کمتری بهره‌منداند. افزون بر آن در متن نسخه برخی جاها که کاتب واژه و یا کلمه‌ای را جا انداخته است در بالای آن با خطی دیگر آن را اضافه کرده است. به‌نظر می‌رسد که مصحح همان کاتب بوده است زیرا کلمات اضافه‌شده مشابه خط کاتب است.

خطاط (کاتب) در پایان نسخه می‌نویسد:

تمت الکتاب بعون الملك الوهاب تمام شد. کتاب شاهنامه من کلام افصح المتکلمین و قدوه العارفين شيخ ابوالقاسم طوسی المتخلص بفردوسی علیه الرحمة بتاريخ سیم ذی‌الحجه الحرام در یوم چهارشنبه سنه ۱۲۴۵. حسب الفرموده عالیجاه رفیع جایگاه عزت و اقبال همراه شهبات و بسالت انتباه عمده الخوانین و العظام محمد کریم خان بیدشهری بید حقیر فقیر بنده خاکی محمد حسین بن علی محمد آغا ولی سمت تحریر یافته است.

پایان شاهنامه متفاوت از سایر شاهنامه‌هاست و با این ابیات پایان می‌یابد:

ز هجرت شده سیصد از روزگار
چه هفتاد و چار از برش برشمار
بفرخنده فال و بهنگام نیک
به آغاز خوب و به انجام نیک
به آخر رسانیدم اینداستان
ز کار و ز کرداره راستان
سرآمد کنون قصه یزدجرد
بماه سفنداربد روزکرد
هزاران دورد هزاران سلام
ز ما بر محمد علیه السلام
هزاران درود و هزاران هزار
ز ما بر علی صاحب ذوالفقار

منابع:

- منزوی، احمد (۱۳۶۸). *فهرست‌واره کتاب‌های فارسی*. جلد دوم. تهران: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- Kostikyan, Kristine Petros. *Catalogue of Persian Manuscripts in the Matenadaran*.
Nairi Publishing, 2017 Yerevan.

